

Kurucz Orsolya

Iskolai agresszió és közösségi média

A nemzetközi szakirodalom adatai szerint a közösségi oldalak egyre nagyobb szerepet töltenek be az egyének és intézmények kapcsolatainak formálásában. A vitarendezés révén kezelendő iskolai konfliktusok egy része az internet elterjedésének általánossá válásával a közösségi weboldalakon is megjelenik. Az iskola közösségeiben megnyilvánuló konfliktusok így már nem csupán direkt módon, a fizikai térben jöhetnek létre, hanem egy újfajta közegben, a virtuális térben is végbemehetnek. Annak ellenére, hogy a közösségi média internetes honlapjain létrejövő konfliktusok nem az iskola falain belül születnek, mégis odafigyelést igényelnek a pedagógusok, oktatási szakemberek részéről, mert a „virtuális vitát” a diákok másnap behozhatják az oktatási intézménybe, és ott szemtől szembe próbálhatják meg rendezni a nézeteltérést.¹

MI A KÖZÖSSÉGI MÉDIA?

A közösségi média (angolul social media) az információ előállításának, fogyasztásának és megosztásának a digitális technológia segítségével megvalósuló formája. Az információ lehet bármi, ami érdeklődésre tart számot: hírek, vélemények, vagy a felhasználók által előállított egyéb tartalmak. A közösségi média lényegében demokratizálja a kommunikációt: segítségével a hagyományos tömegmédia központosított, hierarchikus (egy mindenkinek) modelljéből átléphetünk a hálózatos, azaz heterarchikus (mindenki mindenkinek) modellbe. Ennek eredményeképpen a weboldal nem csupán információt nyújt a felhasználók számára, hanem mindezt úgy teszi, hogy közben interakcióba is lép velük. A passzív befogadók – tartalomfogyasztók – átléphetnek a tartalom előállítói oldalra, a felhasználó szabadon kommunikálhat magával a weboddallal és a többi felhasználóval egyaránt.²

A közösségi média legjellemzőbb formái³:

- Közösségi Könyvjelző;
- Közösségi Hírek (Digg, Reddit);
- Közösségi Hálózat (Facebook, Twitter, Iwiw);
- Közösségi Fotó- és Videómegosztás (YouTube, Flickr);
- Wikik (Wikipedia, Wikia).

1 Az Alternatív vitarendezés projekt keretében tíz intézményvezetővel készült interjú 2012 áprilisában.

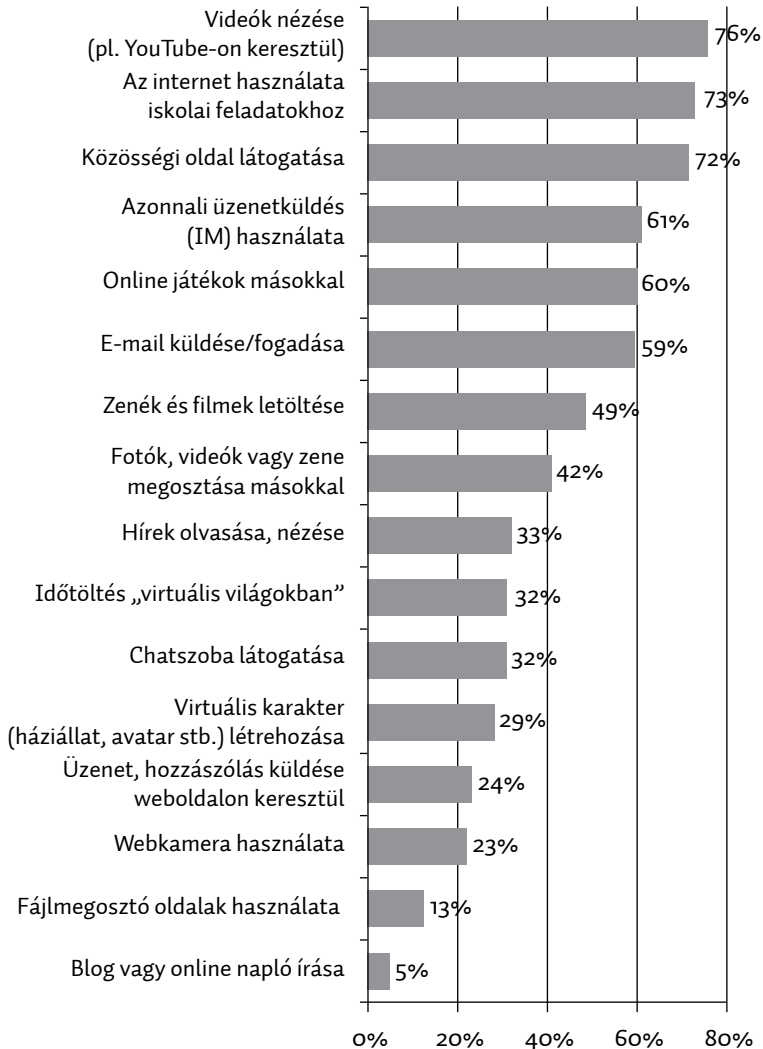
2 <http://www.technogracia.hu/2009/05/a-kozossegi-media-rovid-elmelete/>

3 <http://www.abfox.eu/kozossegi-media-fogalom.html>

DIÁKOK A KÖZÖSSÉGI MÉDIÁBAN

Egy 2011-ben publikált felmérés szerint a 9–16 éves korosztály 58 százaléka napi gyakorisággal használja az internetet. A felmérés azt is vizsgálta, hogy mivel töltik ezek a fiatalok az online térben az időt. Az alábbi táblázat alapján világosan látható, hogy nagy részük valamilyen közösségi honlapon szörföl.⁴

1. ÁBRA: Internetes tevékenységek gyakorisága a 9–16 éves korosztályban

Forrás: EU Kids Online II

Az adatfelvétel 2010 nyarán zajlott, ebben az időszakban a 9–16 éves korosztálynak 66 százaléka rendelkezett legalább egy közösségi oldalon saját profillal. Jelenleg csak a Facebook közösségi oldalnak több mint 770 ezer tagja van a 13–18 éves korosztályból.⁵

Az adatokból világosan látszik, hogy nem elhanyagolható az a diák populáció, ami napi rendszerességgel látogatja a közösségi oldalakat. Amellett, hogy a diákok profitálhatnak a közösségi oldalak használatából, világosan látszik az is, hogy ez a tevékenység veszélyeket is hordoz magában. A csúfolódás és sértegetés már nem csupán az iskolaudvarokra korlátozódik, mert a digitális technológia fejlődésével a zaklatásnak nincsenek korlátai. A szakirodalom a közösségi médiában megvalósuló bántalmazást az elektronikus zaklatás terminussal írja le.

ELEKTRONIKUS ZAKLATÁS A KÖZÖSSÉGI MÉDIÁBAN

Az iskolai erőszaknak sokféle arca van, egyik legelterjedtebb formája az iskolai zaklatás. Az iskolai agresszió eme sajátos válfajára Dan Olweus svéd kutató figyelt fel először az 1970-es években.⁶ A nemzetközi szakirodalom az alábbi általánosan elfogadott definíciót alkalmazza: „A diákot zaklatás vagy elnyomás éri akkor, ha ismétlődően és hosszú időn keresztül negatív cselekedetnek teszi ki egy vagy több másik diák.”⁷ A zaklató célja a tudatos, bántó szándék, az, hogy az áldozatnak testi vagy lelki fájdalmat okozzon. Az adott helyzetben az áldozatnak nincs módja arra, hogy megvédje magát, mert a felek nem állnak hatalmi egyensúlyban. Az esetek túlnyomó többségében a zaklatásnak nincsen valódi, elfogadható oka, sokszor csupán annyi van a háttérben, hogy az áldozatot kiszemelték erre a szerepre.

Az elektronikus zaklatás hazánkban még nem gyakran kutatott téma, a nemzetközi szakirodalomban azonban számos anyag érhető el.

Egy 2004-ben, az Egyesült Államokban publikált kutatás csak az online eseteket sorolja ebbe a kategóriába⁸, míg másoknál az elektronikus zaklatás fogalma kiegészül a mobiltelefon és más digitális eszközök használatával.⁹ A cyberbullying definícióját először Bill Belsey, kanadai tanár dolgozta ki 2004-ben.¹⁰ Eszerint elektronikus zaklatásnak nevezzük az olyan ellenséges, ismétlődő viselkedést, amelyet egy csoport vagy egy egyén mutat az információs és kommunikációs technológiák használatával, és amelynek célja, hogy ártsanak másoknak.¹¹

5 <http://socialtimes.hu/stat/HU>

6 Buda Mariann: Iskolai erőszak, iskolai zaklatás, *Fordulópont* 41, 11–25. o.

7 Olweus, D: Az iskolai zaklatás, *Educatio* 1994/4, 717–739. o.

8 Ybarra and Mitchell, 2004

9 Willard, Nancy E.: Cyberbullying and Cyberthreats: Responding to the challenge of online social aggression, threats, and distress, 2007

Slonje, R. and Smith, P. K.: Another main type of bullying? *Scandinavian Journal of Psychology*, 2008/49 147–154.

10 <http://en.wikipedia.org/wiki/Cyberbullying>

11 Bill Belsey: „Cyberbullying involves the use of information and communication technologies to support deliberate, repeated, and hostile behaviour by an individual or group, that is intended to harm others.”

Joggal merülhet fel az olvasóban a kérdés, hogy miben különbözik az elektronikus zaklatás a tradicionális zaklatástól (lásd 1. ábra), vajon indokolt-e, hogy kiemelt figyelmet fordítsunk erre a jelenségre?

1. TÁBLÁZAT: A direkt zaklatás és az elektronikus zaklatás jellegzetességei	
Direkt zaklatás	Elektronikus zaklatás
Közvetlen	Közvetett
Nyílt	Rejtett
Verbális/fizikai	Verbális
Térben behatárolható	Virtuális tér (0-24 ^h)
Szűk közönség	Végtelen számú megosztás

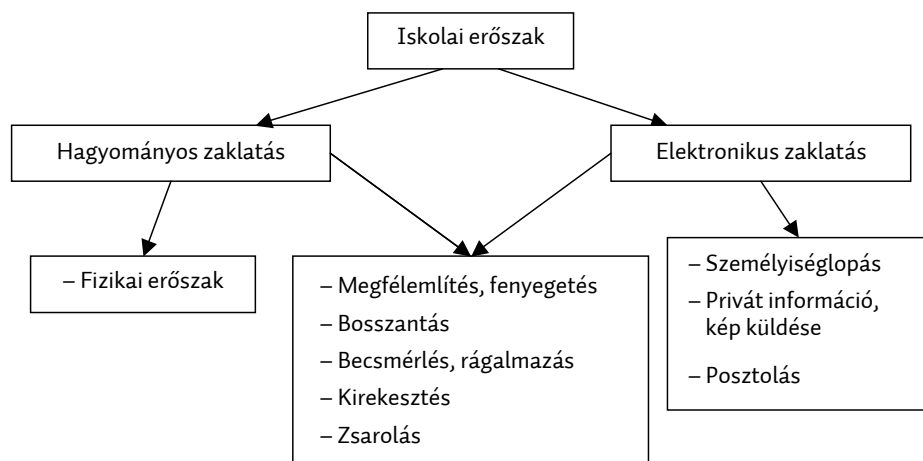
Az elektronikus zaklatás célját tekintve semmiben nem különbözik a hagyományos „módszertől”, mivel azonban előbbi a virtuális térben, indirekt módon zajlik, így rendelkezik néhány olyan sajátos jellemzővel, aminek következtében bizonyos szempontból ártalmasabb lehet a közvetlen bántalmazásánál.

Először is, az áldozatok gyakran nem is tudják azt, hogy kitől származnak a bántó üzenetek, ki az, aki célba vette őket. A zaklatónak, a modern technológiának köszönhetően lehetősége van arra, hogy anonim maradjon, nem kell szemtől szembe találkoznia az áldozatával. Ez a tény bátoríthatja az agresszív viselkedésre, hiszen az online térben elkövetett tetteinek nem feltétlen lesz következménye. Az anonimitásnak köszönhetően már nem csupán a kortársak lehetnek áldozatok, hanem az iskola pedagógusai is könnyen célponttá válhatnak. Sokszor a zaklatók nem is döbbennek rá arra, hogy milyen bántóak az akcióik, hiszen nem szembesülnek áldozatuk reakciójával.

A másik lényeges különbség, hogy egyetlen kattintással azonnal és szinte végtelen számú „szemtanúja” lehet a zaklatásnak az online színtéren, így az áldozat még inkább megalázottnak érezheti magát. Nem csak a támadás célpontja szenvedhet kárt, hiszen egy kortárs zaklatása esetén egy iskolai verekedésről feltöltött kép vagy videó az adott intézmény jó hírét is veszélyezteti. A leglényegesebb eltérés azonban talán az, hogy míg az iskolai zaklatás elszenvetésekor az áldozat otthon biztonságban érezheti magát, addig az elektronikus zaklatásnak nincsenek se fizikai, se időbeli korlátai. A nap huszonnégy órájában, a hét minden napján érheti támadás az áldozatot, aki így folyamatos stressz alatt van, szorongóvá, visszahúzódóvá válhat, súlyos esetben pszichoszomatikus tünetek is kialakulhatnak.

Az elektronikus zaklatás, mint már korábban említettük, célját tekintve ugyan azonos a hagyományos zaklatással, azonban vannak olyan megvalósulási formái, amik eltérnek attól. A következő táblázat tartalmazza az azonos és eltérő formákat:

2. ÁBRA: Az iskolai erőszak lehetséges formái

A hagyományos iskolai és az elektronikus zaklatás kapcsolatát vizsgálva elmondhatjuk, hogy az iskolában agresszív viselkedést mutató elkövetők gyakrabban jelennek meg az elkövetői oldalon az elektronikus zaklatások során is. Könnyű belátni, ha az iskolai zaklatás megelőzésére, hatékony kezelésére hangsúlyt fektetnek az intézményekben, akkor azzal egyidőben az elektronikus zaklatás problémáját is kezelhetik.

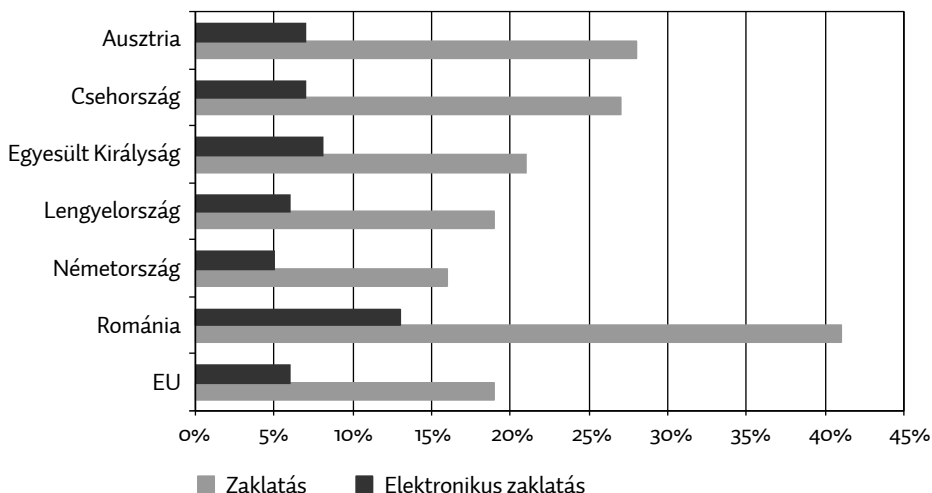
Azt, hogy a diákok hány százalékát éri elektronikus zaklatás tanuló társaik irányából, nehéz megmondani pontosan az internet nyújtotta anonimitás miatt. Feltételezésünk szerint azonban, ha egy diákot zaklatás ér a cybertérben, annak hátterében nagy eséllyel egy vagy több iskolatársa állhat. Ezt a feltevésünket arra alapozzuk, hogy a diákok 87 százaléka azokkal tart rendszeres kapcsolatot online, akikkel a valós (offline) életben is személyes ismeretséget ápol.¹²

A magyar vonatkozású kutatások közül az EU Kids II. Online jelentése érintette a zaklatás, és ezen belül az elektronikus zaklatás problémakörét. A jelentésből kiderül, hogy a megkérdezett 9–16 éves korosztály közel ötödének volt már része zaklatásban a kortársai részéről. Az érintettek 30 százalékát zaklatták interneten is (a teljes korosztályon belül arányuk 6%). Azok a gyerekek, akiknek online zaklatásban volt részük, döntő többségben a közösségi oldalakat és azonnali üzenetküldő felületeket jelölték meg a zaklatás helyszínéül.

Összehasonlításképpen néhány adat, a felmérésben részt vevő országról:

12 Forrás: EU Kids Online II.: A felmérés a 9–16 éves tanulók internetes szokásait vizsgálta.

3. ÁBRA: Zaklatással kapcsolatos tapasztalatok a 9–16 évesek körében (a teljes korosztályban)

Forrás: Forrás: EU KIDS Online II.¹³

Az is tovább nehezíti a mérést, hogy sok esetben az elkövetők nem is veszik észre, hogy amit csinálnak, az átlépte az online bántalmazás határát, csupán viccként értelmezik, nem realizálják cselekedetük komolyságát és annak lehetséges következményeit.¹⁴

Fontos, hogy az elkövetőkre nézve is vannak következmények. Ugyan kifejezetten az elektronikus zaklatást célzó jogszabály jelenleg nincsen érvényben hazánkban, azonban vannak bizonyos szabályok, amelyek alapján büntethetőek ezek a fajta cselekedetek. Az Európai Unió is tett lépéseket az internetes zaklatás visszaszorítására. Az unió bizottsága 2009-ben indította el a Biztonságos Internet Nap (Safer Internet Day) elnevezésű kampányt, amely azt célozta, hogy felkészítse és felvértesse a fiatalokat az online fenyegető veszélyek ellen. Ennek eredményeképpen születtek meg a „hotline” oldalak, ahol lehetőség nyílik a támadások online bejelentésére. Hazánkban is üzemelnek ilyen weboldalak. Az internethotline.hu honlapot a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság üzemelteti (2005–2011-ig a Magyar Tartalomipari Szövetség működtette), hogy segítsen a jogsértő internetes tartalmak eltávolításában. Hasonló módon, internetes zaklatás bejelentésére van mód a biztonságosinternet.hu weblapon, amit a Nemzeti Hálózatbiztonsági Központ (CERT-Hungary) üzemeltet.

¹³ Az adatokat mindenképpen érdemes fenntartással kezelni, mivel nincsen általánosan elfogadott kritérium arra nézve, hogy mit sorolunk az elektronikus zaklatás körébe. Minden esetben a tanulmány szerzőjének az egyéni döntésén múlik, hogy hol húzza meg a határt, mi az a pont, amin túl egy agresszív cselekedetet már az elektronikus zaklatás csoportjába sorol, ennek következtében kutatásonként igen eltérő eredményeket kaphatunk az elektronikus zaklatás mértékéről (ami nem feltétlenül pusztán abból fakad, hogy nem azonos a minta/lekérdezés ideje).

¹⁴ <http://www2.lse.ac.uk/media@lse/research/EUKidsOnline/ParticipatingCountries/PDFs/SK%20Adolescents.pdf>

2009. február 10-én írták alá a főbb európai közösségi hálózátépítő oldalak üzemeltetői az önszabályozásról megkötött „Biztonságosabb közösségi hálózátépítési elveket az EU-nak!” elnevezésű megállapodást.

Nem csupán a hazai jogalkotók tűzték ki célul az online zaklatás elleni küzdelmet, a nemzetközi gyakorlatban is növekvő számú jogszabály foglalkozik ezzel a problémával. Az Egyesült Államokban szövetségi szinten jelenleg még csak tervezet formájában létezik az online zaklatás elleni törvény, azonban 16 tagállamnak már van érvényes rendelkezése az ilyen fajta bűncselekmények ellen. Ez azt jelenti, hogy pénzbüntetéssel vagy súlyosabb esetben letöltendő szabadságvesztéssel sújtható a vétkes. Ezen belül 10 tagállamban az iskola vezetésének lehetősége van arra, hogy megbüntesse a diákot akkor is, ha az tanítási időn és az iskola területén kívül követte el a zaklatást az intézmény egy dolgozója (lehet az pedagógus vagy személyzet) vagy tanulója ellen.¹⁵

Az Egyesült Királyságban az iskola igazgatójának joga van arra, hogy indokolt esetben szabályozza a diák viselkedését, akár az iskolán kívül is. Ez különösen az online zaklatások esetében hasznos, amikor azok leggyakrabban az iskola kapuin kívül történnek, viszont jelentős hatással lehetnek az iskola világára.¹⁶

2008-ban Dél-Korea kormánya megszavazta az interneten megvalósuló zaklatás elleni törvényt, aminek következtében tilos álneven regisztrálni bármilyen internetes honlapon (a kritikusok szerint ezzel sérül a szólásszabadság joga).¹⁷

Annak ellenére, hogy a jogszabályok alapján már büntethetőek az ilyen jellegű tevékenységek, mégis azt javasoljuk, hogy a konfliktust először „házon belül” próbálják megoldani, a probléma nyílt, partneri viszonyban történő megvitatása ugyanis még mindig a legjobb megoldás.¹⁸

A HAZAI TAPASZTALATOK

Kutatásunk keretében tíz intézményvezetővel készítettünk interjút a médiában megjelenő iskolai konfliktusokról. A beszélgetés során rákérdeztünk arra is, hogy van-e tudomása az iskola vezetésének/pedagógusainak arról, hogy diákjaik beszélgetnek az oktatási intézményről a különböző internetes közösségi oldalak valamelyikén, és volt-e már példa arra, hogy valamilyen iskolai konfliktus jelent meg egy ilyen csatornán. A beszélgetések kapcsán elmondhatjuk, hogy a hazai pedagógusok számára nem ismeretlen a közösségi médiában megnyilvánuló agresszió problémája. Nyolc esetben számoltak be valamilyen, többnyire negatív tapasztalatról az interjúalanyok.

A korábbi kutatási eredmények és a tapasztalatok is azt mutatják, hogy a közösségi médiában való részvétel terén sok esetben a diákok jóval nagyobb aktivitást mutatnak tanáraiknál, akik közül inkább a fiatalabb kollegák rendelkeznek profillal valamelyik közös-

15 http://www.cyberbullying.us/Bullying_and_Cyberbullying_Laws.pdf

16 <http://www.digizen.org/downloads/CYBERBULLYING.pdf> 9.old.

17 Thuy Vi Nguyen: Cyber-mobbing in Social Communities: Threats and Countermeasures

18 Ligei György: Agressziódivatok és ami mögöttük áll, *Educatio*, 2008/3, 366-372.o

ségi oldalon. A hálózatépítő oldalakon regisztrált pedagógus felhasználók két csoportba sorolhatóak. Van, aki aprólékos figyelemmel követi a diákok párbeszédeit és van, aki csak esetenként kapcsolódik be. A tanárok nem csupán aktivitás terén vannak lemaradva saját bevallásuk szerint, hanem technológia jártasságban is a diákok mögött vannak.

„mert azért tudni kell, hogy a kollégák egy része elutasítja azt, hogy neki Facebook profilja legyen, hallván azokat a híreket, amelyek a negatív hírek a Facebook használattal kapcsolatban.”

Mindenképpen pozitívum, hogy az intézményvezetők némelyike felismerte, fontos lépést tartani a diákokkal. Ezekben az intézményekben szervezeten állnak a problémához. Nevelési értekezlet keretében vitatják meg, hogyan tudnak pedagógusként felkészülni a lehetséges problémák megoldására, miképpen tudják *„leghatékonyabban a gyerekek, az oktatás-nevelés javára fordítva használni az internetet.”* Felvetették egy jövőbeli figyelőrendszer kiépítését is, aminek segítségével kontrollálnák, hogy milyen információk kerülnek fel az iskolával kapcsolatban ezekre a forrásokra.

A fiatalok sok esetben nem is realizálják, hogy ezeket a csatornákat nem csak ők használják. Nem számolnak azzal, hogy amit ezeken a felületeken megosztanak egymással – legyen szó üzenetről vagy képről/felvételről – azt mások is láthatják. Nem egy esetben említették az interjúalanyok, hogy a tanulók sértő módon nyilatkoztak tanáraikról vagy az iskoláról nyilvános felületen.

Egy esetben egy megrendezett verekedésről készült felvételt töltöttek fel az iskola diákjai, ami ha nyilvánosság elé kerül, akkor *„magyarázkodhat az ember”*. Arra is volt példa, hogy egy diákcsínyről készült fényképet helyeztek el a közösségi oldalra, ahol aztán a képet mindenki láthatta.

A tanári kar részéről minden esetben felléptek az ilyen jellegű megnyilvánulások ellen. A módszer azonban iskolánként eltérő volt. Egyes esetekben a házirend mobiltelefonok használatára vonatkozó részét szigorították, és a vezetés véleménye az volt, *„hogy ki kell tiltani innen, és mindenkinek ez a véleménye.”* Ez a módszer azonban nem megoldás a közösségi oldalakon folyó sértő bejegyzések visszaszorítására. Néhány esetben felismerték, hogy hatékonyabb módszer az, ha tájékoztatják a fiatalokat arról, hogy egyes bejegyzések, képek feltöltése nyilvános oldalakra jogsértő magtartásnak minősül. Ezekben az oktatási intézményekben éves szinten szerveznek az osztályfőnökök, ifjúságvédelmi felelősök beszélgetéseket, prevenciós előadásokat a diákoknak, ahol nem csak az esetleges jogi következményekre hívják fel a figyelmüket, hanem arra is, hogy az online térben, nagy nyilvánosság előtt *„posztolt”* sértő bejegyzések milyen károkat okoznak az áldozatoknak.

Korábban utaltunk arra a lehetőségre, hogy egy, a közösségi oldalon kialakult virtuális konfliktust a diákok másnap az iskola falain belül próbálhatnak meg *„elrendezni”*, nem éppen békés módon. Az egyik interjúalany elmondásából arra következtethetünk, hogy ez a jelenség valószínűleg nem ismeretlen a hazai gyakorlatban. Ilyen esetben, főleg ha a tettelegesség fajul a helyzet, már a szülőket és a tágabb pedagógus közösséget is bevonják a probléma rendezésének folyamatába. Emellett az említett intézményben kortárs segítő csoport is működik, aminek tagjai figyelik és figyelmeztetik társaikat arra, ha nem megfelelő stílusban nyilvánítanak véleményt a különböző közösségi oldalak valamelyikén.

„Egyébként, amikor ennyire ráirányítjuk a figyelmüket és felhívjuk a diákok figyelmét ezekre a dolgokra, akkor mindig megfigyelhető egy olyan két-három hónapos visszalépés. Tehát akkor ők erre figyelnek, szembesülnek, reagálnak, egymást figyelik...”

Említettük a lehetséges jogi következmények kérdését is. Egy, a közösségi oldalon regisztrált zsarolás miatt – diák zsarolt egy másik diákot – az intézményvezető feljelentést tett a rendőrségen, aminek következtében a hatóság eljárást indított az ügy kivizsgálására. Az iskola egyik pedagógusa jelentette az esetet, amit a diákok online párbeszédének olvasása közben fedezett fel.

Összegezve, az említett problémák a következő típusokba sorolhatók:

1. Sértő bejegyzések „post”-olása közösségi oldalakon (diákra, tanárra nézve egyaránt);
2. Zsarolás közösségi oldalon;
3. Telefontal készített kép/videofelvétel készítése az iskolában (verekedésről, diákcsínyről);
4. Közösségi oldalon kialakuló konfliktus az iskola területén folytatódik.

Az interjúk során elhangzottak alapján alapvetően három fajta intézményi attitűdöt vázolhatunk fel.

- Létezik egyfajta passzív hozzáállás. Ebben az esetben az iskola vezetése nem kíséri figyelemmel a diákok közösségi oldalakon folytatott „életét”.
- Egy másik lehetséges reakció az online térben kialakult konfliktusok kezelésére, amikor az intézményi szabályozás szigorításától, illetve a hatóságoktól várják a megoldást.
- Végezetül létezik egyfajta proaktív intézményi attitűd. Ebben az esetben az iskola vezetése stratégiát dolgoz ki a virtuális térben létrejövő konfliktusok, erőszakos megnyilvánulások szűrésére, és azok „házon belüli” kezelésére. Megoldással rendelkeznek egy-egy vitás eset rendezésére, igyekeznek felkészíteni mind a tanári kart, mind a diákokat és nem utolsósorban a szülőket arra, hogy milyen újfajta problémákkal szembesülhetnek a modern információs és kommunikációs technológiák elterjedése révén, milyen lehetséges veszélyek fenyegetik a diákokat az online térben.

ÖSSZEGZÉS

A kutatásunk keretében készült interjúkkal az volt a célunk, hogy megvizsgáljuk, vajon a hazai oktatási intézményekben találkoztak-e már az iskolai zaklatásnak fókuszpontunkba került 21. századi formájával. Kiderült, az elektronikus zaklatás problémája nem ismeretlen az iskolák előtt, habár a hivatalos terminust nem vagy csak kevesen ismerik. Ennek ellenére vannak olyan iskolák, amelyek sikeresen küzdenek meg a jelenséggel.

A leghatékonyabb intézményi attitűdnek a problémához való proaktív hozzáállás látszik, vagyis az, amikor a tanárok felismerve a tényt, hogy a technológiai jártasságban és a közösségi oldalak alkalmazásainak használatában a diákok magabiztosabban mozognak.

Ezek az intézmények az esetleges felmerülő konfliktusokat nem elszigetelten kezelik, hanem a feszültségek feloldásába egyaránt bevonják a tanári kart és a diákokat. Keresik azokat a módszereket, amelyek alkalmazásával az internetet és a közösségi alkalmazásokat a diákok oktatásának és nevelésének szolgálatába állíthatják. Megelőző jelleggel preventív foglalkozásokat tartanak, és nem csupán megoldják, hanem keresik is a lehetséges konfliktusforrásokat.

IRODALOM

- Az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság véleménye – A közösségi hálózatépítő oldalak hatása a polgárookra/fogyasztókra (2010/C 128/12), előadó: Jorge PEGADO LIZ
- BUDA Mariann: Iskolai erőszak, iskolai zaklatás. *Fordulópont*, 41, 11–25. o.
- EU Kids Online II. felmérés
- <http://www.cyberbullying.org/>
- http://www.cyberbullying.us/Bullying_and_Cyberbullying_Laws.pdf
- <http://www.digizen.org/downloads/CYBERBULLYING.pdf> 9. old.
- <http://domonkoskati.blogspot.hu/2011/05/cyberbullying-elektronikus-zaklatas.html>
- <http://en.wikipedia.org/wiki/Cyberbullying>
- <http://socialtimes.hu/stat/HU>
- LIGETI György: Agressziódivatok és ami mögöttük áll. *Educatio*, 2008/3, 366–372. o.
- OLWEUS, D.: Az iskolai zaklatás. *Educatio*, 1994/4, 717–739. o.
- PALFREY, J., BOYD, D., SACCO, D.: *Enhancing Child Safety and Online Technologies: Final Report of the Internet Safety Technical Task Force*, 2008
- RESEARCH INSTITUTE FOR CHILD PSYCHOLOGY AND PATHOPSYCHOLOGY (VUDPAF) (BRATISLAVA, SLOVAK REPUBLIC): *The Adolescents in the Virtual Space*, 2011
- SLONJE, R. AND SMITH, P. K.: Another main type of bullying? *Scandinavian Journal of Psychology*, 2008/49 147–154.
- NGUYEN, Thuy Vi: *Cyber-mobbing in Social Communities: Threats and Countermeasures*, 2011. <http://www.iwi.uni-hannover.de/cms/images/stories/upload/lv/sosem11/Bilder/Nguyen/Website/Paper.pdf>
- WILLARD, Nancy E.: *Cyberbullying and Cyberthreats: Responding to the challenge of online social aggression, threats, and distress*, 2007
- YBARRA AND MITCHELL: Online aggressor/targets, aggressors, and targets: a comparison of associated youth characteristics. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 45:7 (2004), pp 1308–1316., <http://www.unh.edu/ccrc/pdf/jvq/CV75.pdf>